

На основании документов Государственного архива Полтавской области освещены вопросы, связанные с созданием местных военных формирований Сводного полка Полтавского тракторного училища, Кременчугской дивизии народного ополчения, истребительных батальонов; их участие в оборонительных боях 1941 г. Сделаны выводы о причинах отступления и потерях личного состава этих формирований.

**Ключевые слова:** документы; Полтавская область; местные военные формирования; оборонительные бои; р. Днепр; ополченцы.

Based on the documents of the State Archives of Poltava region there is covered the history of the largest local military forces and their part in defensive battles of 1941. It is made great conclusions on the reasons for the retreat and significant casualties of these formations.

**Keywords:** documents; Poltava region; local military forces; defensive battles; Dnipro river; militias.

УДК 930.253:94(477)“1941/1956”

А. О. АЛЕКСЕЄНКО, М. А. БАЛИШЕВ\*

### ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.

Проаналізовано інформаційний потенціал науково-технічної документації (НТД) з фондів Центрального державного науково-технічного архіву України як джерела для вивчення історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та періоду повоєнної відбудови народного господарства 1945–1956 рр.

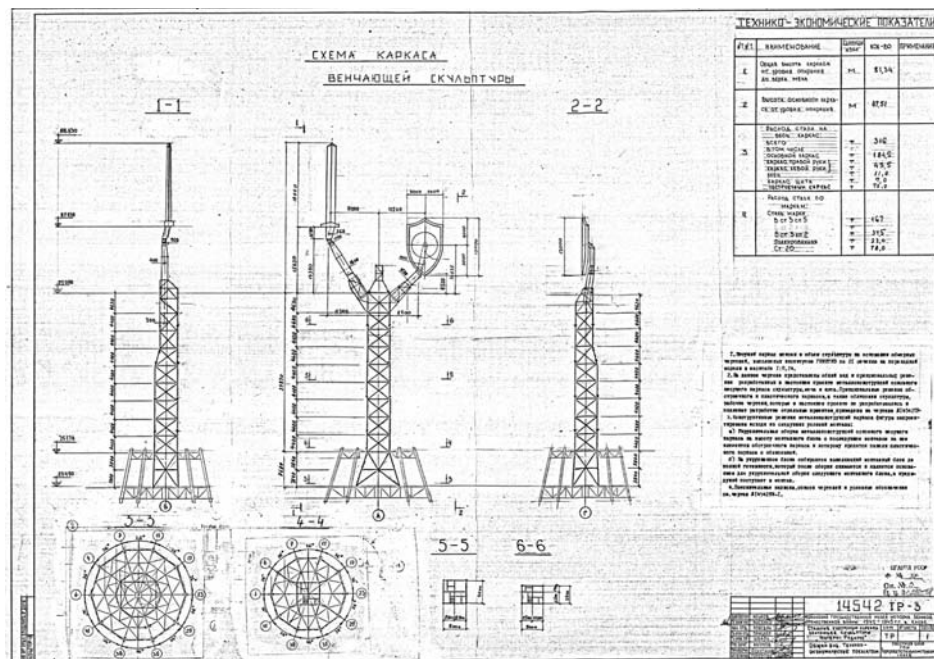
**Ключові слова:** Велика Вітчизняна війна; повоєнна відбудова; науково-технічна документація.

До 65-річчя святкування перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. працівниками Центрального державного науково-технічного архіву України (далі – ЦДНТА України) проведено додаткове виявлення архівних документів, що висвітлюють окремі аспекти історії Другої світової війни.

---

\* *Алексеевко Анна Александрівна* – начальник відділу використання інформації документів Центрального державного науково-технічного архіву України, аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

*Балишев Марат Артурович* – кандидат історичних наук, заступник директора Центрального державного науково-технічного архіву України.



Вивершувальна скульптура “Батьківщина-мати” у м. Київ.  
ЦДНТА України: ф. Р-37, к. 1-290, од. зб. 1, арк. 8, 1977 р.  
Оригінал. Калька.

У кількісному вираженні цей документальний масив, порівняно із зібраннями інших державних архівних установ, незначний. Потрібно зауважити, що ЦДНТА України створено у 1969 році, значно пізніше воєнного лихоліття. Його профіль – зберігання історично значущої науково-технічної документації (НТД) – не передбачав спеціального комплектування матеріалами зазначеної тематики. Відомості про події періоду війни знаходимо у проектній, конструкторсько-технологічній, науково-дослідній документації 33 фондів<sup>1</sup> і у фондах особового походження математика Б. П. Остаценка-Кудрявцева, архітектора О. І. Заварова, біологів О. М. Матвієнко та Ю. М. Прокудіна.

Хронологічні рамки цих матеріалів зумовлені перебігом історичного процесу і охоплюють, головним чином, 1941–1945 рр. У проектах відбудови об’єктів верхня хронологічна межа часто сягає середини 1950-х рр.; нижня хронологічна межа конструкторських розробок іноді припадає на 1939 рік – коли власне були сконструйовані механізми, що застосовувалися у воєнні роки.

Витяги з описуваних документів неодноразово публікувалися у пресі<sup>2</sup> і фахових журналах<sup>3</sup>. Найповніші відомості зосереджені у книзі “Роки війни і відбудови: Історичні нариси за документами ЦДНТА України” (Х., 2006)<sup>4</sup>. У ній, зокрема, подано археографічну публікацію 23 найінформативніших матеріалів воєнної проблематики. Однак це

видання вийшло обмеженим накладом (100 примірників) і не отримало широкого застосування у наукових колах.

Метою статті є проаналізувати інформаційний потенціал науково-технічної документації як джерела для вивчення історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та періоду повоєнної відбудови народного господарства 1945–1956 рр.; привернути увагу дослідників до необхідності детального вивчення фактологічної бази, зосередженої в цих документальних комплексах.

Тип науково-технічної документації є багатограним у межах Національного архівного фонду. Культурна значущість НТД полягає у специфічних особливостях змісту матеріалів, пов'язаних, перш за все, з їх функціональним призначенням. Характерно, що НТД як джерело для вивчення окремих періодів історії, зокрема історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., становить двоєдину цінність: 1) важливим є факт створення проекту, проведення науково-дослідної роботи; 2) звертають на себе увагу відомості про стан об'єктів, зафіксовані у пояснювальних записках та звітах про науково-дослідні роботи<sup>5</sup>.

З огляду на інформаційну насиченість, документи ЦДНТА України з історії періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. можна умовно розділити на чотири тематичні групи.

### **1. Документи, що містять відомості про економічні втрати у 1941–1945 роках**

До цієї найчисленнішої за обсягом групи відносимо проектну документацію з відбудови крупних об'єктів народного господарства. Серед них: електростанції (Курахівська ДРЕС, Миколаївська ТЕЦ, Первомайська ГЕС, Олександрівська (Вознесенська) ГЕС, харківська енергосистема); вугільні шахти Донбасу; промислові підприємства (Дніпропетровський і Комунарський металургійні заводи, “Запоріжсталь”, “Криворіжсталь”, “Турбоатом”, Маріупольський судноремонтний та суднобудівний завод, Вітебський завод сільськогосподарського машинобудування, Харківська кондитерська фабрика “Жовтень”, коксові печі коксохімічних заводів Півдня); шляхи сполучення (спроєктовані Київською філією Державного інституту “Союздорпроект” автодороги Київ – Харків, Харків – Дебальцеве, Харків – Ростов; мости через головну водну артерію України Дніпро (у м. Дніпропетровську, поблизу м. Києва); залізничні вузли і вокзали (станції Одеса-Головна, Кишинів); морські й річкові порти (Маріупольський (Жданівський), Новоросійський, Одеський) тощо. Їх географія, як бачимо, не обмежується територією України, охоплює ще окремі об'єкти Російської Федерації, Білорусі, Молдови.

Окремо слід виділити проект відбудови вулиці Хрещатик у м. Києві. Це приклад комплексного підходу до архітектурного планування

території. Його реалізація дала змогу згарища і руїни (у ЦДНТА України зберігаються розрахунки щодо стану та перспектив відновлення кожного будинку) перетворити на центр громадського життя столиці: “Вулицю розширено майже вдвоє. Парний бік магістралі, де повністю збереглися будинки двох кварталів, відведено для щільнішої забудови. Усі адміністративні споруди набули монументального вигляду”<sup>6</sup>.

У проектних завданнях та технічних проектах подаються найцікавіші матеріали: акти з детальними описами поруйнованості об’єктів, найбільш раціональні шляхи їх відродження та реконструкції, чіткі розрахунки потрібних для відбудови коштів, графіки проведення відбудовних робіт.

З-поміж інших документів, звертає на себе увагу датований повоєнними роками генеральний план міста Вітебськ<sup>7</sup>, на якому позначено усі зруйновані, напівзруйновані та уцілілі споруди. Він є яскравим прикладом наочної демонстрації втрат, завданих війною житлово-комунальному господарству.

Проекти повоєнних часів відзначаються певною скороченістю форми, стислістю викладу текстової частини (доброблялися вони безпосередньо на будівельних майданчиках). Характерними ознаками інформації, наведеної у них, є конкретність і точність.

Звіти про науково-дослідні роботи, виконані українськими вченими в евакуації, а також і після повернення на звільнені території, висвітлюють напрями діяльності наукових установ у роки війни та під час відбудови народного господарства. Метою авторів цих розробок було в мінімальні строки видати потрібні для перемоги над ворогом ідеї і, втіливши їх у життя, раціоналізувати виробництво. Переважна більшість досліджуваних тем стосується міст Байконур, Златоуст, Іркутськ, Караганда, Китайськ, Кемерово, Магнітогорськ, Свердловськ, Челябінськ (де розташовувались евакуйовані науково-дослідні інститути) та східних регіонів СРСР. На сторінках НДР цього періоду містяться відомості про складні умови праці науковців в евакуації, про підвищені обсяги виробничої програми заводів Сходу, про терміни і хід виконання держзамовлень, про штат працівників на підприємствах під час війни тощо. Так, наведені у звіті інституту “УкрНДІмет” за темою “Зміна складу робочих кадрів на металургійних заводах” цифрові показники є основою для аналізу негативних наслідків високої плинності робочої сили у період Великої Вітчизняної війни. Для прикладу: з 1 червня 1941 р. по 1 січня 1944 р. 33,5% робочих вибули з підприємств через призов до лав Червоної Армії, хворобу, інвалідність; 18,4 % самовільно покинули працювати; 20,3% померли. Відповідно, зросла кількість жінок у металургії: у деяких цехах вона перевищила 50 відсотків<sup>8</sup>.

Після реєвакуації науково-дослідні інститути дещо перепрофілювали свої дослідження. Актуальними стали теми: “Отримання в’язучих

3

Копия с копии

К делу № 1364

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

по вопросу о возможности восстановления сгоревшего  
дома № 5 по ул. Карла Маркса

28 июня 1949 г. я, нижеподписавшийся, инженер-строитель ПАРКАЛАБ Н.К. на основании предложения Технико-Экспертного Совета Киевского Горисполкома, произвел осмотр сгоревшего дома № 5 по ул. К. Маркса для выяснения возможности его восстановления и определения % разрушения.

Осмотром установлено следующее:

1. Дом 4-х этажный, с подвалом, сложен из желтого киевского кирпича старого образца. Здание расположено по красной линии улицы и имеет два дворовых крыла, примыкающих к крутому косогору, поддерживаемому подпорными стенами.

Толщина наружных стен 3 - 3 1/2 кирпича в I этаже, 3 кирпича во II этаже и 2 1/2 кирпича в верхних двух этажах. Одна из двух средних продольных стен имеет толщину в I и II этажах 3 кирпича, в III и IV этажах - 2 1/2 кирпича. Другая средняя продольная стена имеет во всех этажах толщину в 2 1/2 кирпича.

Здание эксплуатировалось под гостиницу и ресторан и обслуживалось центральной несгораемой лестницей и двумя несгораемыми вторыми лестницами, расположенными в тылу дворовых крыльев: подвал был занят подсобными помещениями гостиницы и ресторана. Отопление центральное. Кубатура около 40 тыс. куб.м.

2. Пожаром, происшедшим в 1941 году, были уничтожены все деревянные конструкции здания, все перекрытия разрушены огнем и обвалами также как и сети водопровода, канализации и центрального отопления. Марши лестничных клеток разрушены и сохранилась только часть лестничных площадок. Наружная штукатурка и балконы сохранились и требуют частичного /до 50% / восстановленного ремонта.

3. Состояние сохранившихся наружных внутренних стен здания в общем удовлетворительное и никаких существенных деформаций в них не наблюдается, за исключением боковой стены правого дворового крыла, обращенной в сторону ул. № 7. В этой стене имеется 10-ти метровый проём в I этаже, перекрытый металлическими балками, опирающимися

Висновок щодо можливості відбудови згорілого будинку № 5

по вул. К. Маркса у м. Київ

ЦДНТА України: ф. Р-6, к. 1-45, од. зб. 188, арк. 5-6, 1950. Машинопис.

4

на стены и 2 промежуточных металлических колонны трубчатого сечения. Колонны эти под действием огня деформировались, балочная перемычка прогнулась и стена в пределах II и III этажей дала значительные трещины. Этот участок стены необходимо будет или разобрать и восстановить заново, или не разбирая металлическую конструкцию, заложить 10-ти метровый проем в I этаже кирпичной стеной с оставлением в ней нормальных оконных проемов, перекрытых металлическими балками и тщательной заделкой трещин в пределах II и III этажей. В остальной части здания необходим только частичный ремонт отдельных поврежденных мест кладки, заделка пазов, гнезд, выбоин и перекладка верхних карнизных рядов кладки.

### В В О Д Ы

На основании всего изложенного, экспертиза считает, что восстановление дома № 5 по ул. К. Маркса вполне возможно и целесообразно. Что же касается % разрушения здания, то он определяется следующей таблицей:

№ п/п	Наименование конструктивных элементов	Степень разрушен. отдельных элементов в %	Удельный вес этих элементов в общем объеме	Процент разрушения к общей стоимости здания
1	2	3	4	5
1.	Фундаменты с земляными работами	0	9,5	0,0
2.	С т е н ы	10	23,4	2,3
3.	Перегородки	100	1,9	1,9
4.	Перекрытия	100	12,7	12,7
5.	Крыша	100	1,9	1,9
6.	Полы	100	9,6	9,6
7.	Лестницы	100	3,0	3,0
8.	Окна и двери	100	9,3	9,3
9.	Штукатурка наружная	50	3,0	1,5


Висновок щодо можливості відбудови згорілого будинку № 5 по вул. К. Маркса у м. Київ  
ЦДНТА України: ф. Р-6, к. 1-45, од. зб. 188, арк. 5-6, 1950. Машинопис.

- 5 -

№ 1	2	3	4	5
10.	Штукатурка внутрішня	100	8,8	8,8
11.	Маларні роботи	100	3,6	3,6
12.	Прочіе строительные работы	50	1,2	0,6
13.	Центральное отопление	100	3,6	3,6
14.	Оборудование котельной	100	2,2	2,2
15.	Вентиляция	100	0,7	0,7
16.	Водопровод	100	1,5	1,5
17.	Канализация	100	2,2	2,2
18.	Электроосвещение	100	1,9	1,9
			100,0	67,3 %

шестьдесят семь и три десятых процента

Инженер-Эксперт /ПАРКАЛАБ/



Висновок щодо можливості відбудови згорілого будинку № 5  
по вул. К. Маркса у м. Київ  
ЦДНТА України: ф. Р-6, к. 1-45, од. зб. 188, арк. 5-6, 1950. Машинопис.



Плакат часів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.  
 “Дал ли ты фронту теплую вещь?”  
 ЦДНТА України: ф. Р-157, од. зб. 5/3, арк. 49 зв, 50 зв, 56 зв.

із матеріалів зруйнованих будівель”<sup>9</sup>, “Експериментальні дослідження несучої здатності елементів металокопункцій, що зазнали холодної прайи за наявності в них залишкової напруги”<sup>10</sup>, “Основні положення відновлення шахт Кривбасу”<sup>11</sup> тощо. Наведені теми досліджень відтворюють масштаби розорення української економіки (хімічної і вугільної промисловості, металургії, ЖКГ).

Цінність для істориків становлять фонди Дніпропетровського інституту чорної металургії (ф. Р-127), Українського науково-дослідного інституту металів “УкрНДІмет” (ф. Р-13), Українського державного науково-дослідного вуглехімічного інституту “УХІН” (ф. Р-17), Державного науково-дослідного гірничорудного інституту (ф. Р-135), Українського науково-дослідного інституту вогнетривів (ф. Р-15), Проектного науково-дослідного інституту промислового будівництва “Харківський “ПромбудНДІпроект” (ф. Р-2).

## 2. Конструкторські розробки часів війни

Група конструкторської документації нагадує про війну опосередковано. Тут на перший план виходить унікальна і складна історія створення документа. Особливої ваги набувають умови, в яких із креслень



народжувались трактори і комбайни, кораблі та поїзди, шахтне обладнання та турбіни. Ці матеріали знаходять застосування при історичній реконструкції моделей, даючи змогу відтворити найменші деталі, врахувати потужності машин.

### 3. Плакати воєнних років

Плакати воєнних років виявлені у фонді особового походження астрометриста-картографа, доктора фізико-математичних наук Б. П. Остащенка-Кудрявцева, який використовував їх зворотний бік як чернетки для своїх розрахунків. Працівникам ЦДНТА України вдалося віднайти їх шість штук (п'ять повністю і один наполовину), з'єднавши розрізані на 3–8 шматків частини.

Серед плакатів є рідкісні для українських архівних та музейних колекцій “Дал ли ты фронту теплую вещь?” та “Силуэты самолетов Германии”, видрукувані Алма-Атинською державною типографією. Очевидно, що до фондоутворювача вони потрапили під час його перебування в евакуації у м. Кзил-Орді у складі викладачів Українського об'єднаного університету.

Наразі усі плакати переведено в електронний вигляд та розміщено на офіційному веб-сайті ЦДНТА України окремою он-лайновою виставкою<sup>12</sup>.

### 4. Споруди на вшанування пам'яті про Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр.

Окрему ланку становлять креслення споруд, зведених на вшанування пам'яті про події та подвиги у Великій Вітчизняній війні: Парк Вічної Слави і Меморіальний комплекс “Український державний музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, який вінчає вивершувальна скульптура “Батьківщина-мати” – жіноча постать, вагою 530 т і висотою 62 м, з піднятим догори мечем і щитом у руках (ця суцільнозварна конструкція не мала аналогів у світі<sup>13</sup>) – у Києві; грандіозна діорама “Битва за Дніпро” у Дніпропетровську; пам'ятник жертвам фашизму в м. Золотоноша Черкаської області, спроектований О. І. Заваровим.

Таким чином, науково-технічна документація з фондів ЦДНТА України є досить репрезентативним історичним джерелом для вивчення внеску українських науковців у перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. та для визначення масштабів руйнувань промислових об'єктів.

<sup>1</sup> *Балишев М. А.* “Звіти про НДР” періоду 1941–1945 рр. з фондів ЦДНТА України як фактологічна база з історії війни // *Архіви України.* – 2005. – № 1–3. – С. 91.

<sup>2</sup> *Барыкина Е. И.* Надежда двух берегов (о восстановлении Днепропетровского моста в Великую Отечественную войну) // *Вести Приднепровья.* – 2009. – 31 марта.

<sup>3</sup> *Балишев М. А.* “Звіти про НДР” періоду 1941–1945 рр. з фондів ЦДНТА України як фактологічна база з історії війни // *Архіви України.* – 2005. – № 1–3. – С. 90–101.

<sup>4</sup> *Роки війни і відбудови: Історичні нариси за документами ЦДНТА України / Авт.-упоряд.: Н. В. Миргород, А. О. Алексєєнко.* – Х.: Колорит, 2006. – 117 с.

<sup>5</sup> *Алексєєнко А. О.* Документальні комплекси Центрального державного науково-технічного архіву України як джерело для вивчення подій історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнародної наукової-конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 24 квітня 2009 р.).* – Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 19.

<sup>6</sup> ЦДНТА України, ф. Р-6, к. 1–45, од. зб. 2837.

<sup>7</sup> ЦДНТА України, ф. Р-43, к. 1–150, од. зб. 19, арк. 1

<sup>8</sup> ЦДНТА України, ф. Р-13, к. 3–5, од. зб. 488, арк. 4, 8.

<sup>9</sup> ЦДНТА України, ф. Р-15, к. 3–7, од. зб. 669.

<sup>10</sup> ЦДНТА України, ф. Р-2, к. 3–4, од. зб. 3.

<sup>11</sup> ЦДНТА України, ф. Р-135, к. 3–45, од. зб. 29.

<sup>12</sup> <http://www.archive.gov.ua/ukr/viewexhibitions/18.html>

<sup>13</sup> ЦДНТА України, ф. Р-37, к. 1–290, од. зб. 1, арк. 3.

Проанализирован информационный потенциал научно-технической документации (НТД) из фондов Центрального государственного научно-технического архива Украины как источника для изучения истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. и периода послевоенного восстановления народного хозяйства 1945–1956 гг.

**Ключевые слова:** Великая Отечественная война; послевоенное восстановление; научно-техническая документация.

The article analyzes information potential of scientific and technical publications (STP) funds from the Central State Archive of Scientific and Technical Documentation as a source for studying of the Great Patriotic War of 1941–1945 and the post-war period of national economy reconstruction.

**Keywords:** Great Patriotic war; post-war reconstruction; scientific and technical publications.